

نوع مقاله: پژوهشی

شخصیت‌های برجسته علوم قرآنی حوزه علمیه قم در سده اخیر؛ آیت‌الله محمدهادی معرفت*

حامد معرفت / دکترای قرآن و حدیث دانشگاه قرآن و حدیث

hamed.marefat@gmail.com

 orcid.org/0009-0003-3114-7363

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸ - پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۰

چکیده

آیت‌الله محمدهادی معرفت (۱۳۰۹-۱۳۸۵) از علمای شناخته شده تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه قم در سده چهاردهم شمسی است. این مقاله با روش تحلیلی - تاریخی به بررسی شخصیت علمی ایشان در عرصه علوم قرآن می‌پردازد. یافته‌های تحقیق حاکی است که غالب فعالیت‌های علمی آیت‌الله معرفت در زمینه علوم قرآن در حوزه علمیه قم رقم خورده و به ثمر رسیده است. او دارای تالیفات متعدد قرآن‌پژوهی و صاحب موسوعه «التمهید فی علوم القرآن» است که در جهان اسلام آوازه دارد. اندیشه‌ها و پژوهش‌های علمی قرآنی آیت‌الله معرفت دارای ویژگی اساسی است: مسئله محوری، نیازآگاهی، مکتب‌گرایی، انصاف‌مداری، تقریب‌گرایی، آینده‌نگری، آزاداندیشی و نواندیشی. وی دیدگاه‌ها و نظرات تأثیرگذاری در برخی از مباحث علوم قرآن مانند جمع و تالیف قرآن، قرائات قرآن، نسخ قرآن، تاویل قرآن و صیانت قرآن از تحریف عرضه کرده است که مورد توجه و عنایت و رجوع پژوهشگران علوم اسلامی و قرآنی است. ایشان همچنین در زمینه علوم قرآن، به تربیت نسلی از فضالای جوان همت‌گماشت و زمینه‌ساز تأسیس مراکز آموزشی و پژوهشی متعدد در این رشته در قم و ایران شد.

کلیدواژه‌ها: علوم قرآن، محمدهادی معرفت، شخصیت‌های علوم قرآنی، قرآن‌پژوهان سده چهاردهم، حوزه علمیه قم، التمهید فی علوم القرآن.

پژوهش در باره شخصیت‌های علمی و بزرگان علوم اسلامی، علاوه بر بزرگداشت نام و یاد ایشان، تأثیرات علمی مفیدی بر سیره و منش پژوهشگران و دانش پژوهان حال و آینده دارد. زیرا، بیان زندگی نامه علمی و ویژگی‌های پژوهشی و دیدگاه‌ها و نظرات علمی خاص آن بزرگان، می‌تواند به مثابه کلاس درسی برای پژوهشگران جوان و بستر مناسبی برای تجربه آموزی آنان در جهت ورود به عرصه‌های مختلف علمی و چگونگی تحقیق در آن عرصه‌ها باشد.

مقاله حاضر با روش تحلیلی - تاریخی به شخصیت شناسی علمی مرحوم آیت‌الله محمدهادی معرفت^۱ پرداخته و تلاش می‌کند که با ترسیم شمایی کلی از حیات علمی مرحوم استاد معرفت و معرفی آثار ایشان و بیان اجمالی برخی از دیدگاه‌ها و نظرات شاخص و تأثیر گذار او در علوم قرآن، زوایای برجسته شخصیت علمی وی را در این بعد و عرصه نمایان سازد.

به لحاظ پیشینه در معرفی شخصیت علمی آیت‌الله معرفت، آثاری تاکنون نگارش شده است؛ از جمله: ویژه‌نامه مجله بینات شماره ۴۴، زمستان ۱۳۸۳؛ کتاب مجموعه مقالات معرفت قرآنی، از سوی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در پنج جلد؛ مجموعه مقالات معرفت قرآنی، از سوی دانشگاه مفید در یک جلد، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بررسی آرای تفسیری علامه معرفت، مرکز فرهنگ و معارف قرآن وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی؛ آفتاب معرفت در یک جلد از سوی موسسه تمهید؛ مجله رایحه دو شماره ویژه نامه، سال دوم شماره ۲۰ و سال ششم شماره ۷۹.

این آثار عمدتاً ناظر به بیان دیدگاه‌های علمی ایشان هستند و کمتر به جوانب مختلف شخصیت علمی ایشان پرداخته‌اند. ما در این مقاله به معرفی شخصیت علمی آیت‌الله معرفت در بعد دانش علوم قرآن و تأثیرگذاری او از این جهت بر فضای دانشی حوزه علمیه قم طی سده اخیر می‌پردازیم.

منابع مورد استفاده برای فراهم‌آمدن این مقاله، علاوه بر آثار مکتوبی که در کتابنامه آمده است، مصاحبه‌هایی است که نویسنده با حاجیه خانم وحیبه ثقفی، همسر آیت‌الله معرفت، و آقای عبد‌الکریم بهجت‌پور، شاگرد آیت‌الله معرفت، به اضافه خاطرات مستقیم خود نویسنده از آن مرحوم است.

۱. زندگی علمی آیت‌الله معرفت

۱-۱. زندگی استناد معرفت در یک نگاه

مرحوم استاد محمدهادی معرفت، در خانواده‌ای اهل علم در سال ۱۳۰۹ شمسی مطابق با ۱۳۴۸ قمری، در کربلای معلا دیده به جهان گشود. پدرش، از علما و وعاظ مشهور کربلا بود که در سن پانزده سالگی از «سیده» اصفهان (خمینی شهر کنونی) به کربلا مهاجرت کرده بود. مادرش فرزند یکی از تجار متدین اهل رشت ساکن کربلا بود.

اجداد وی تا سه قرن همگی از سلسله جلیله روحانیت و علما بوده‌اند و نسب ایشان به شیخ عبد العالی میسی می‌رسد. وی در کربلا به تحصیل علوم ابتدایی و سپس علوم حوزوی پرداخت و پس از رحلت پدر، در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی در سن ۳۱ سالگی جهت ادامه تحصیل، به حوزه علمیه نجف مهاجرت نمود. در دوران سکونت در نجف، به دلیل مشکلات مالی برای تأمین نیازهای ضروری خانواده در کنار تحصیل و تدریس، به تالیف، ویراستاری و استنساخ کتاب نیز مبادرت می‌ورزید. در سال ۱۳۵۱ شمسی، آیت‌الله معرفت با اجبار رژیم بعث عراق مجبور به ترک عراق شد و به ایران و شهر مقدس قم وارد شد و در این شهر مقدس رحل اقامت افکند و به مدت ۳۵ سال در حوزه علمیه قم به تدریس و تحقیق و تالیف پرداخت. آیت‌الله معرفت سر انجام در عصرگاه جمعه ۲۹ دیماه ۱۳۸۵ شمسی، مطابق با ۲۹ ذی الحجه ۱۴۲۷ قمری، به دلیل نارسایی‌های قلبی دیده از جهان فروبست و در کنار مضع نورانی حضرت فاطمه معصومه علیها السلام آرام گرفت.

۱-۲. سیر و فعالیت‌های علمی آیت‌الله معرفت

استاد محمدهادی معرفت از سن پنج سالگی با ورود به مکتب خانه تحصیل عمومی خود را آغاز و تا سن سی سالگی موفق شد یک دوره کامل درس خارج اصول و مقدار زیادی از درس خارج فقه را نزد علمای کربلا فرا بگیرد و در سال ۱۳۴۰ شمسی، به هدف استفاده از دانش فرهیختگان علم و فقاہت، همچون آیات عظام سید محسن حکیم، سید ابوالقاسم خویی، میرزا باقر زنجانی، شیخ حسین حلی و سید علی فانی اصفهانی، به نجف مهاجرت نمود. با ورود امام خمینی علیه السلام به نجف، آیت‌الله معرفت افتخار شاگردی امام را نیز در کارنامه خود ثبت نمود.

تحصیلات تخصصی آیت‌الله معرفت در رشته فقه و اصول بوده است. او هیچ گاه در درسی با عنوان علوم قرآن شرکت نداشته است. علتش این بوده که اصولاً کرسی تدریس و یک درس رسمی تخصصی با عنوان علوم قرآن در آن زمان وجود نداشت و هر چه آیت‌الله معرفت در این زمینه کسب کرده است حاصل مطالعات و تحقیقات شخصی‌اش بر اساس داشته‌های اصولی ایشان و یا احیاناً مباحثات علمی با علما بوده است.

آیت‌الله معرفت همزمان با تحصیل در حوزه‌های کربلا و نجف، به تدریس و تحقیق علمی اهتمام ویژه داشته است. البته تدریس ایشان در موضوع فقه بود ولی به مباحث دینی به صورت عمومی از جمله علوم قرآن هم می‌پرداخت. ایشان از نخستین حوزویانی بود که با «جامعه‌التحف» که به همت مرحوم کلانتر حدوداً در سال ۱۳۷۵ ق. تأسیس شده بود، به عنوان استاد، همکاری می‌نمود. آیه الله معرفت از همان آغاز در عرصه تالیف نیز فعال بود. وی یکی از نویسندگان ثابت برای مجله تأثیرگذار و پر مخاطب «اجوبه مسائل الدینی» بود که به همت مرحوم سیدعبدالرضا حسینی شهرستانی (وفات ۱۴۱۸ق) در کربلای معلی منتشر می‌شد و سوالات و شبهات روز آن دوران را پاسخ می‌گفت. وی آثار مستقلی مانند «تناسخ الارواح» را در کلام و «تمهید القواعد» را در فقه در همان دوران نگاشته و منتشر کرده است. بعدها هم وقتی در حوزه علمیه قم مستقر شدند در زمینه مباحث فقهی نیز تحقیقات فراوانی داشتند و سال‌ها به تدریس خارج فقه مشغول بودند و آثاری را در این زمینه

به نگارش در آوردند. وی به تقاضای برخی فرهیختگان بخشی از نظرات فقهی خود را با نام «احکام شرعی» به نگارش درآوردند.

اولین اثر آیت‌الله معرفت در مباحث علوم قرآنی مقاله‌ای با عنوان «ترجمه قرآن؛ امکان، نقد و ضرورت» به زبان عربی بود که در سال‌های حضور ایشان در عراق در کربلا منتشر شد و همین کار ظاهراً نقطه آغاز جلب شدن توجه ایشان به اهمیت مباحث علوم قرآن و تفسیر و نیاز به بحث و بررسی این گونه موضوعات در حوزه‌های علمیه بوده است که بعداً به آن اشاره خواهیم کرد.

آیت‌الله معرفت در دوران حضور در نجف در سال ۱۳۸۶ق. (مطابق با ۱۳۴۵) نگارش تفسیری تحت عنوان «التفسیر الوسیط» آغاز نمود؛ اما بعد از سه سال نگارش، با وجودی که تا آیه ۲۲۷ سوره بقره را تفسیر نموده بود، از ادامه کار منصرف شده و به سمت نگارش کتاب «التمهید فی علوم القرآن» روی آورد. دست نوشته‌های «التفسیر الوسیط» که شامل شش دفتر است، در کتابخانه ایشان محفوظ است؛ اما هیچ گاه تمایلی به نشر آن نداشت. به نظر می‌رسد، علت انصراف وی از ادامه نگارش تفسیر الوسیط آن بود که هنگام کار متوجه شد خلا بزرگی در مباحث مقدماتی تفسیر وجود دارد و مادامی که این مباحث مقدماتی که از آن به علوم قرآن یاد می‌شود، منقح نگردد، مباحث تفسیری با اشکالات و شبهات متعددی مواجه است. به همین دلیل کتاب جدید خود را «التمهید» نامید که این اسم گذاری نشانگر مقدمه بودن مباحث این کتاب برای ورود به بحث‌های تفسیری است.

آیت‌الله معرفت پس از حدود یازده سال بهره‌مندی از علمای تراز اول نجف، با کوله باری از علم و دانش، در سال ۱۳۵۱ به اجبار نجف را ترک کرده و وارد قم شد تا صفحه جدیدی از زندگی علمی وی رقم بخورد. نگارش کتاب ارزشمند **التمهید فی علوم القرآن** در نجف آغاز شده بود ولی با اخراج ایشان از نجف توسط رژیم بعثی عراق، تکمیل کتاب در قم به انجام رسید. همزمان با پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ جلد سوم التمهید در قم به زیور طبع مزین گشت.

مهاجرت از نجف به قم، نقطه عطفی در زندگی علمی آیت‌الله معرفت محسوب می‌شود. وی پس از اقامت در قم به دعوت شهید آیت‌الله قدوسی (شهادت ۱۳۶۰)، تدریس علوم قرآن را برای اول بار در مدرسه حقانی قم آغاز کرد. سپس در مدرسه آیت‌الله گلپایگانی کرسی مشابهی در اختیار وی قرار گرفت. اگر نگوییم کرسی تدریس ایشان، یگانه کرسی تدریس علوم قرآن آن دوران بود، قطعاً جزو معدود کرسی‌ها در این زمینه به شمار می‌رفت و از حیث نوآوری و غنای مطالب تدریس ایشان بسیار مورد استقبال طلاب جوان قرار گرفته و منجر به تربیت نسلی از طلاب متخصص و تأثیر گذار در علوم قرآن در قم شد. وی در این کرسی‌ها، جزوه‌هایی را که برای نگارش اولیه کتاب **التمهید**، تهیه کرده بود، تدریس می‌نمود. به این واسطه کتاب **التمهید** چندین بار قبل از چاپ، مورد تدریس و گفتگوی علمی قرار گرفته و بر غنای آن افزوده شده است.

آیت‌الله معرفت در ادامه در مراکز متعدد حوزوی و دانشگاهی که خود نقش مهمی در تأسیس آنها داشت، به

تدریس مباحث علوم قرآن را ادامه داد و آثاری را جهت تدریس در این مراکز به رشته تحریر در آورد، از جمله، «تلخیص التمهید» در دو جلد جهت تدریس در حوزه، و «تاریخ قرآن» و «علوم قرآنی» جهت تدریس در دانشگاه‌ها. مجلد‌های شش گانه «التمهید فی علوم القرآن»، در سال ۱۴۱۱ق (مطابق ۱۳۶۹) توسط انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم منتشر شد. آیت‌الله معرفت در ادامه به ترتیب کتاب‌های *صیانه القرآن من التحریف و التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب* در دو جلد و *تسبها و ردود* را به رشته تحریر درآوردند که با الحاق آنها به آن شش جلد، مجموع مجلدات التمهید به ده جلد رسید.

آیت‌الله معرفت پس از فراغت از نگاش *التمهید* که بیش از ۳۰ سال از عمر علمی ایشان صرف آن گردید، از اوایل سال ۱۳۷۹ش به نگارش تفسیر روی آوردند و به تعبیری از مقدمه خارج شده و به ذی المقدمه روی آوردند. اما بجای آن که تفسیر ناتمام سابق خویش یعنی «التفسیر الوسیط» را در دستور کار قرار دهد، نگارش تفسیری کاملاً متفاوت را آغاز نمود. آخرین اثر علمی آیت‌الله معرفت، همین کتاب جدید تفسیر با عنوان «التفسیر الاثری الجامع» است که تنها جلد نخست آن در زمان حیات ایشان منتشر شد. جلد نخست شامل چندین بحث مقدمه‌اتی مهم و تفسیر سوره حمد است و در سال ۱۳۸۳ هجری شمسی انتشار یافت. آیت‌الله معرفت پنج جلد بعدی را که تا پایان سوره بقره را در بر می‌گرفت به پایان رساند، لکن نشر آن پس از رحلت ایشان و در سال ۱۳۸۷ انجام شد.

علاوه بر آثار یاد شده، آیت‌الله معرفت تألیفات دیگری نیز در زمینه علوم قرآن داشته‌اند که از جمله می‌توان به «التاویل فی مختلف المذاهب و الآراء»، «اهل البیت علیهم السلام و التفسیر»، «تناسب الآیات» و «علوم قرآنی» اشاره کرد. همچنین باید به ده‌ها مقاله علمی وی اشاره کرد که در مجلات مختلف از او منتشر شده است و مجموعه آنها در جلد دوم «معرفت قرآنی» به همت انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، و اثر دیگری با همین نام، به همت دانشگاه مفید، منتشر شده است.

۳-۱. انگیزه ورود به عرصه علوم قرآن

همان‌گونه که اشاره شد، تحصیلات تخصصی آیت‌الله معرفت در زمینه فقه و اصول بوده و سال‌ها در درس برجسته‌ترین اساتید این دو فن حضور فعال داشته‌اند. آیت‌الله معرفت گرچه پژوهش در عرصه فقه و اصول را هیچ‌گاه رها نکرد؛ لکن به جهت ضرورت، بخش زیادی از عمر علمی خویش را به پژوهش در عرصه علوم قرآن و تفسیر اختصاص داد.

انگیزه ایشان در ورود به عرصه علوم قرآن زمانی شکل گرفت که در هیأت تحریریه مجله «اجوبه مسائل الدینیة»، مسئولیت پاسخ به سوالات قرآنی را بر عهده گرفت. یکی از سوالات وارده این بود که آیا می‌توان ترجمه قرآن را جایگزین خود قرآن نمود یا خیر؟ معظم له برای پاسخ گویی به این سوال به کتابخانه‌های غنی نجف مراجعه می‌کند، اما با کمال شگفتی متوجه می‌شود که به جز بیان‌های تک صفحه‌ای از مرحوم کاشف الغطاء، هیچ تحقیق دیگری در این زمینه از جانب جهان تشیع به انجام نرسیده است؛ این درحالی بود که در جهان اهل سنت،

چند کتاب در همین موضوع نگاشته شده بود. این خلا باعث شد آیت‌الله معرفت مسیر علمی خود را به سمت علوم قرآنی سوق دهد تا کتابخانه‌های جهان اسلام را از آثار شیعی در علوم قرآن غنی سازد (معرفت، ۱۳۹۹).

آنچه انگیزه معظم را در ادامه مسیر تقویت می‌نمود آن بود که پژوهشگران اهل سنت، خواسته یا ناخواسته، هنگام سخن از اهل بیت علیهم‌السلام و پیروان ایشان، حق مطلب را ادا نکرده و حتی به شبهه پراکنی نیز روی آورده‌اند؛ به گونه‌ای که جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام بسیار کمتر از آنچه هست ترسیم شده و از شیعه نیز تصویری ناقص و موهن به نمایش گذاشته شده است (ذهبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳). آیت‌الله معرفت در سخنرانی که در مراسم نکوداشت خویش ایراد نمود، انگیزه قلم به دست گرفتن خود را احیاء ذکر امیر مومنان علیه‌السلام در قرآن بیان می‌کند (بی‌نام، ۱۳۸۵، ص ۱۲).

۴.۱. نقش آیت‌الله معرفت در گسترش علوم قرآن

آیت‌الله معرفت هنگامی که پژوهش در علوم قرآن را آغاز نمود، تنها بود اما به تدریج یک جریان عظیم را رقم زد و طی سی و چهار سال حضور مؤثر در قم (۱۳۵۱-۱۳۸۵) این شهر را به قطب علوم قرآنی جهان اسلام مبدل ساخت. تا پیش از نشر آثار علوم قرآنی آیت‌الله معرفت، شیعه اثر مستقل و جامع علوم قرآنی نداشت و برای به دست آوردن نظرات علوم قرآنی شیعی باید به مقدمه یا متن تفاسیری چون *التبیان* و *مجمع البیان* مراجعه می‌شد. اما آیت‌الله معرفت، مفصل‌ترین کتاب علوم قرآنی جهان اسلام را تحت عنوان *التمهید فی علوم القرآن* به رشته تحریر درآورد و با کرسی‌های تدریسی که در اختیار داشت، به ترویج این رشته پرداخت. نتیجه آن شد که، حوزه علمیه قم، هنگام رحلت معظم له، نه تنها صاحب مفصل‌ترین اثر علوم قرآنی جهان اسلام بود، بلکه هزاران اثر پژوهشی را توسط نسل جدیدی از پژوهشگران خود تولید کرده بود.

همچنین هنگام ورود آیت‌الله معرفت به حوزه قم، فقط چند درس تفسیری پراکنده، در حوزه وجود داشت. اما بعد از ورود ایشان به حوزه علمیه قم، کرسی تدریس علوم قرآن نیز بر پا شد که ثمره آن تربیت نخستین نسل متخصص و پژوهشگر علوم قرآن در حوزه علمیه قم بود.

آیت‌الله معرفت در تأسیس مراکز مختلف تخصصی علوم قرآن همراهی و همکاری موثری داشت؛ به گونه‌ای که هنگام رحلت آیت‌الله معرفت علیه‌السلام چندین مرکز تخصصی علوم قرآن و تفسیر تأسیس و به آموزش صدها قرآن پژوه مشغول شده بود و از آثار آیت‌الله معرفت به‌عنوان یکی از کانون‌های فکری خویش بهره می‌برد. می‌توان گفت پس از پیروزی انقلاب اسلامی، هیچ مرکز علوم قرآنی و تفسیری در حوزه و دانشگاه تأسیس نشد مگر آن که آیت‌الله معرفت یکی از اعضای مؤثر در پیدایش و بالندگی آن به شمار می‌رفت.

گرچه برقراری جمهوری اسلامی زمینه بسیار مساعدی را جهت تأسیس مراکز علمی فراهم آورد، اما تحقق آن وابسته به حضور علمای فاضل و انقلابی چون آیت‌الله معرفت بود که به طراحی رشته‌ها، تدوین منابع و نیز تربیت اساتید توانمند اقدام نمودند.

۲. آثار مهم علوم قرآنی آیت‌الله معرفت

آثار قرآن‌پژوهی آیت‌الله معرفت متعدد و متکثر است. او بر حسب شرایط زمانه و ضرورت نیاز به موضوعات به بحث و بررسی و سپس نگارش و تألیف آنها پرداخته است که از آن میان به مهم‌ترین این آثار نظری اجمالی می‌افکنیم. **التمهید فی علوم القرآن**؛ این کتاب در ده مجلد شامل مباحث وحی و نزول قرآن، تاریخ قرآن، قرائت، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، اعجاز قرآن و ابعاد آن، مصونیت قرآن از تحریف، پاسخ به شبهات و نیز تفسیر و مفسران است.

التفسیر الاثری الجامع: این کتاب شاید نخستین تفسیر روایی جامع در نوع خود باشد که روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام و اقوال صحابه و تابعان را جمع‌آوری کرده و به نقد و بررسی آنها پرداخته است تا روایات صحیح از ناصحیح شناسایی شود و جایگاه واقعی روایات اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر نمایان گردد از این رهگذر کامل‌ترین تفسیر روایی از آیات به دست آید. تاکنون از این اثر ۱۷ جلد منتشر شده است.

شبهات و ردود حول القرآن الکریم: این کتاب در پنج فصل دارد: منابع غیر الهی وحی، تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه، اختلافات و تناقضات در قرآن، عدم مطابقت قرآن با واقعیت‌های علمی، تاریخی و ادبی و شبهات مربوط به قصه‌های قرآنی. وی در این کتاب تلاش کرده تا در هر فصل به تناسب موضوعات بسیاری از شبهات روز پیرامون قرآن را جمع کرده و پاسخ گوید.

صیانه القرآن من التحریف: در این کتاب مبنا و نگاه صحیح دانشمندان شیعی پیرامون تحریف‌ناپذیری قرآن تبیین شده و ادعای برخی حشویه و اخباریان پیرامون ورود تحریف به قرآن مورد نقد قرار گرفته است.

التفسیر و المفسرون فی ثوبه القسیب: این کتاب در پاسخ به کتابی است با همین عنوان نوشته محمدحسین ذهبی مصری. در این اثر وی به بررسی علمی و غیر متعصبانه تاریخ تفسیر و روش‌های مختلف تفسیری می‌پردازد و از حق اهل بیت علیهم‌السلام و شیعه در تفسیر قرآن در برابر تعصبات و نسبت‌های ناروای ذهبی به ساحت تشیع، دفاع می‌کند.

التاویل فی مختلف المذاهب و الآراء: در این کتاب نظریه جدیدی در باب تاویل عرضه شده و آیت‌الله معرفت معتقد است که تاویل قرآن دست‌یابی به مفهوم عامی است که از آیه به دست می‌آید. (ر.ک: ادامه مقاله).

علاوه بر این‌ها، از ایشان آثار دیگری چون علوم قرآنی، تاریخ قرآن، قرآن و فرهنگ زمانه، تناسب آیات و غیره منتشر شده که نوعاً برگرفته از آثار اصلی وی است.

۳. ویژگی‌های آثار علوم قرآنی آیت‌الله معرفت

از بررسی آثار علمی قرآنی آیت‌الله معرفت می‌توان به ابعاد و عمق اندیشه او بیشتر پی برد و از خلال آن شخصیت ایشان را بهتر می‌توان شناخت. نوع آثار ایشان دارای ویژگی‌های خاصی است که ذیلاً به آنها اشاره می‌شود:

۳-۱. مسئله‌محوری

مراد از مسئله‌محوری آن است که هر یک از آثار آیت‌الله معرفت در پاسخ به یک مسئله خاصی نگاشته شده است.

به عبارت دیگر، آیت‌الله معرفت بازپژوهنده در موضوعات علمی نبود بلکه پاسخگو به سوالات پاسخ داده نشده و مشکلات حل نشده بود. همان گونه که گذشت، اساساً انگیزه ورود معظم له به عرصه علوم قرآن پاسخ به سوالاتی بود که نسبت به قرآن مطرح شده و بی پاسخ مانده بود. اصلی‌ترین اثر آیت‌الله معرفت یعنی کتاب **التمهید** در پاسخ به این سوال نگاشته شده است که «در مسائل مختلف علوم قرآن دیدگاه صحیح مطابق با اندیشه اهل بیت علیهم‌السلام کدام است؟».

عناوین برخی پژوهش‌های قرآنی آیت‌الله معرفت، مانند «شبهات و ردود»، «صیانه القرآن من التحریف»، «اهل البيت و القرآن»، «صحابه از منظر اهل بیت علیهم‌السلام»، «تنزیه الانبیاء» و... خود گویای مسئله‌محور بودن این آثار است.

۳-۲. نیاز آگاهی

مراد از این عنوان آن است که آیت‌الله معرفت در میان مسائل مختلف تنها به مسائلی توجه می‌نمود که از ضرورت و اهمیت بیشتری برخوردار بود و نیاز روز محافل علمی به شمار می‌رفت. به‌عنوان مثال، کتاب **التمهید** با وجود این که از لحاظ حجم چند برابر کتاب **الاتقان** سیوطی می‌باشد، اما تعداد مسائل مطرح شده در **التمهید** شامل شانزده عنوان اصلی بوده و کتاب **الاتقان** ۸۰ عنوان را مطرح نموده است. بخشی از این اختلاف به دلیل کلی بودن عناوین کتاب **التمهید** است که هر عنوان آن چند عنوان **الاتقان** را در بر می‌گیرد. (مانند مبحث تاریخ قرآن که بسیاری از مباحث جزئی موجود در **الاتقان** مانند آغاز نزول، پایان نزول، مکی و مدنی و امثال آن را در بر می‌گیرد). اما مطمئناً بخش زیادی از این اختلاف، وجود مباحثی است که در **الاتقان** وجود داشته ولی در **التمهید** صرف‌نظر شده است. مانند مباحث مختلف تجویدی که هشت نوع (فصل) **الاتقان** را به خود اختصاص داده (سیوطی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، نوع ۲۸ الی نوع ۳۵) اما در **التمهید** وجود ندارد. از جهت دیگر، برخی فصول مشترک بین **الاتقان** و **التمهید** وجود دارد که حجم پردازش آن در **التمهید** بسیار بیشتر است. به‌عنوان مثال ناسخ و منسوخ در **الاتقان** تنها در حدود پانزده صفحه مطرح شده است (سیوطی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۶۴۷-۶۵۹) اما در **التمهید**، به حدود ۱۵۰ صفحه می‌رسد (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۶۷ الی ۴۱۲). همچنین مسئله اعجاز در **الاتقان** در بیست صفحه مطرح شده (سیوطی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۳۸ الی ۲۵۸) اما در **التمهید** سه جلد چهارم و پنجم و ششم را به طور کامل به خود اختصاص داده است. این بدان معناست که آیت‌الله معرفت در بین مسائل مختلف، گزینش کرده و آنچه را که لازم و ضروری پنداشته است با تفصیل کامل مورد بحث گذاشته است. علت دیگر تفاوت حجم در آن است که سیوطی غالباً به جمع‌آوری و گزارش آنچه دیگران گفته‌اند، بسنده کرده است؛ اما آیت‌الله معرفت، علاوه بر گزارش، به نقد و بررسی و داوری و ارائه نظر جدید نیز پرداخته است.

۳-۳. مکتب مداری

یکی دیگر از ویژگی‌های آثار آیت‌الله معرفت، اهتمام به تقویت مکتب اهل بیت علیهم‌السلام است. بدان معنا که مکتب اصیل

و استوار اهل بیت علیهم‌السلام همواره در کانون اندیشه آیت‌الله معرفت جایگاه ویژه‌ای داشته و هیچ سطری مرقوم نمود مگر آنکه در راستای تثبیت و تقویت و ترویج مکتب اهل بیت علیهم‌السلام باشد.

به عنوان مثال، هنگامی که از مفسران اصلی از صحابه یاد می‌کند، نام چهار تن را ذکر می‌کند و بیان می‌دارد که پنجمی ندارند: *امیر مومنان علی علیه‌السلام، ابن عباس، ابن مسعود، و ابی‌بن‌کعب*. وی از جهتی با استفاده از اسناد مورد پذیرش اهل سنت، جایگاه ویژه و برتر امیر مومنان علیه‌السلام را تقریر و تثبیت نموده و از جهت دیگر سه مفسر دیگر را به نحوی معرفی می‌نماید که جایگاه شاگردی و ارادت آنها نسبت به امیر مومنان علیه‌السلام به روشنی نمایان گردد. (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۶۴-۹۴) آیت‌الله معرفت همچنین تلاش می‌کند در جای جای آثار خویش، نقش بی بدیل پیروان اهل بیت علیهم‌السلام را در امر قرآن و علوم مربوط به آن نمایان سازد (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۳۳ و همو، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۶۹).

همچنین در کتاب «التاویل» ذیل آیه شریفه «رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ» (قصص: ۲۴)، از ادب والای حضرت موسی علیه‌السلام سخن گفته و سپس به ادب حضرت ابراهیم علیه‌السلام اشاره می‌کند که هنگام به آتش افکنده شدن دست حاجت حتی به سوی جبرائیل هم دراز نمی‌کند. آیت‌الله معرفت همه این‌ها را مقدمه قرار می‌دهد تا جایگاه رفیع امام حسین علیه‌السلام را به نمایش گذارد. آنگاه که در ادامه می‌نویسد: «اما امام حسین علیه‌السلام در روز عاشورا هرچه سختی بیشتر بر او فشار می‌آورد، اشراقات چهره نورانی اش بیشتر می‌شد، در حالی که به رحمت خدا مسرور بود و این جمله را تکرار می‌کرد که «هُونَ عَلَيَّ مَا نَزَلَ بِي، إِنَّهُ بَعِينُ اللَّهِ» (ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص ۱۱۷) (معرفت، ۱۴۲۷ق، ص ۶۸۶۷).

آیت‌الله معرفت در همین راستا به دنبال آن است که نشان دهد، مفسران به نام جهان اسلام حتی با مذاهب غیر شیعی، همواره سر سفره اهل بیت علیهم‌السلام بوده و خود را وامدار حضرات می‌دانند. به‌عنوان مثال، در کتاب *تفسیر و مفسران*، که در واکنش به کتابی با همین نام از «محمد حسین ذهبی» نوشته است، هنگام معرفی تفسیر «مفاتیح الغیب» نوشته مفسر معروف اهل سنت، «فخر رازی»، یک تیتیر تحت عنوان «عنایت او به اهل بیت علیهم‌السلام» اضافه می‌کند. این تیتیر در اثر ذهبی وجود ندارد. آیت‌الله معرفت بدین ترتیب اولاً نشان می‌دهد که کار ذهبی در معرفی این تفسیر ناقص بوده و ثانیاً، به صورت مستدل توجه ویژه فخر رازی به اهل بیت علیهم‌السلام را نمایان می‌سازد و بخشهایی از کتاب وی را نقل مستقیم می‌کند. به‌عنوان مثال از او نقل می‌کند که: «هرکس که در دینش از علی بن ابی طالب پیروی کند مسلماً هدایت شده است و دلیل آن، این حدیث پیامبر است که فرمود: «اللَّهُمَّ أَدْرِ الْحَقَّ مَعَ عَلِيٍّ حَيْثُ دَارَ...» کسی که در دینش او را به‌عنوان امام و پیشوای خویش برگزیند بر دستاویز محکمی - در دین - چنگ زده است. (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۱۸۹)». (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۷۵-۲۷۶).

در کتاب «التفسیر الاثری» نیز گرچه به ظاهر، روایات اهل بیت علیهم‌السلام بی هیچ اولویتی در کنار روایات غیر اهل بیت علیهم‌السلام قرار گرفته است؛ لکن اتخاذ این منهج را وسیله‌ای جهت تبلیغ روایات اهل بیت علیهم‌السلام در جهان اسلام و نیز

نمایان ساختن برتری‌های این روایات و پاسخ به شبهات مطرح شده نسبت به روایات اهل بیت علیهم‌السلام قرار داده است. به‌عنوان مثال، ذیل آیه شریفه «اهدنا الصراط المستقیم» دو دسته روایت نقل می‌کند، دسته اول، مصداق آیه را امیر مومنان علیه‌السلام معرفی کرده و دسته دیگر، خلفا را مصداق آیه معرفی می‌کند. آیت‌الله معرفت بعد از ذکر تفصیلی روایات دسته اول از منابع شیعی و سنی (۲۰ روایت)، روایت دسته دوم (یک روایت) را با این تعبیر معنا دار عرضه می‌کند: «با وجود این روایات فراوان که شیعه و سنی به اتفاق نظر آن را نقل کرده‌اند، از ابو‌العالیه روایت شده است که...» و بعد روایت را ذکر می‌کند. سپس با تعبیر «شاید اصل این روایت چیز دیگری بوده» و به روایت مشابهی که تصریحی به نام خلفا ندارد (معرفت، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۸۹). به صورت غیر مستقیم اشاره می‌کند که ابوالعالیه روایتی عام را با اجتهاد خویش بر خلفا تطبیق نموده است.

همچنین ذیل آیه «فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ» (بقره: ۳۷)، روایات متعددی از طریق شیعه و سنی نقل می‌کند که مصداق کلمات، پنج تن آل عبا علیهم‌السلام بوده‌اند. سپس به این شبهه می‌پردازد که چگونه آدم به این ذوات مقدسه توسل جسته قبل از آنکه خلق شوند؟ آنگاه چند پاسخ می‌دهد: نخست صحت اسناد روایات همان گونه که حاکم نیشابوری آن را صحیح دانسته است. دوم، روایاتی که خلق این ذوات مقدسه را پیش از خلق آدم علیه‌السلام می‌داند، سوم، چه‌بسا تعلیم اسامی اهل بیت علیهم‌السلام جزء اسمائی باشد که خدا هنگام خلقت حضرت آدم به او آموخته است: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره: ۳۱). آیت‌الله معرفت در پایان، در پاسخ به شبهه افکنانی که مقام و منزلت اهل بیت علیهم‌السلام را نادیده می‌گیرند، متذکر می‌شود: «آیا پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اهل بیت علیهم‌السلام را واجد جایگاه بزرگ در بارگاه خدا و دارای وجوه مقبول نزد خدا ندید و بوسیله ایشان به مباحله اهل نجران نرفت؟ پس هیچ بعدی ندارد که آدم نیز با اطلاع از جایگاه رفیع ایشان، به آنها متوسل شده باشد (معرفت، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۵۰۹-۵۱۰).

اهتمام و عنایت آیت‌الله معرفت به حرکت در چارچوب مکتب اهل بیت علیهم‌السلام سبب شد که برای او، هیچ چیز جز مکتب حق، اصالت نداشته باشد. به همین دلیل آیت‌الله معرفت در برخی موارد با هم مکتبی‌های خویش که بر خلاف مصالح مکتب قلم رانده‌اند، درگیر شده است. اوج این درگیری را می‌توان در کتاب «صیانه القرآن من التحریف» مشاهده کرد. در برخی سطور این کتاب، قلم آیت‌الله معرفت، بر خلاف مشی همیشگی‌اش، تند شده و یکی دو نفر از علمای شیعه اخباری را که در مسئله عدم تحریف قرآن، قلم لغزنده‌اند، با حفظ تقوای قلم، مورد نکوهش قرار داده است (معرفت، ۱۴۲۸ق، ص ۱۷۱). این رفتار نشان می‌دهد در قلم آیت‌الله معرفت، حفظ مکتب حق و صیانت از آن، مقدم از حفظ جایگاه برخی افراد منسوب به آن مکتب است.

۳-۴. وسعت دید، انصاف علمی و تقریب‌گرایی

آیت‌الله معرفت همواره تأکید داشت که آثار خود را نه صرفاً برای قانع‌سازی شاگردان و اطرافیان خویش، بلکه با دیدی کلی نگر، برای جهان اسلام به رشته تحریر در آورد. جمله «من این کتاب را برای مصر نگاشته‌ام» که آیت‌الله معرفت در جمع شاگردان و دوستان در وصف تفسیر جامع اثری بیان می‌فرمود، شاهد بر مدعاست و البته بر

سایر آثار ایشان نیز قابل انطباق است. این ویژگی، تقریباً در همه آثار و ادبیات آیت‌الله معرفت کاملاً مشهود است. ایشان گرچه به‌عنوان یک شیعی و مدافع اندیشه اهل بیت قلم رانده است و این موضوع بر خواننده آثار معظم له پنهان نمی‌ماند؛ اما در عین حال هرگز قلم ایشان از وزانت و انصاف علمی خارج نشده و رنگ تعصب مذهبی بی‌مورد به خود نگرفته است.

آیت‌الله معرفت، از بزرگان و دانشمندان اهل سنت به نیکی یاد می‌کند و اگر به سخن قابل قبولی برسد، از آن سخن به شایستگی و کرامت استقبال می‌نماید. به‌عنوان مثال می‌توان از سید قطب، مفسر و مصلح اجتماعی معاصر مصری یاد کرد. آیت‌الله معرفت اندیشه وی را بسیار می‌پسندید و در آثار خویش بارها قلم را به دست او داده است (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۳؛ همو، ج ۵، ص ۱۱، ص ۲۳، ص ۳۳، ص ۱۶۰، ص ۲۲۵، ص ۴۱۴ و...).

یکی دیگر از تأثیرات این وسعت نگرش در آثار آیت‌الله معرفت آن است که هرگز اصول مهم دینی و اسلامی را فدای تعصبات بی‌مورد مذهبی نمی‌نماید. توضیح آنکه گاه دیده می‌شود، برخی اخباری‌های افراطی حاضر شده‌اند برای اثبات جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام، جایگاه قرآن را زیر سوال ببرند، غافل از آنکه با زیر سوال رفتن قرآن، اصل اسلام و تشیع نیز زیر سوال خواهد رفت. آیت‌الله معرفت در این زمینه موضع‌گیری بسیار محکم و استواری دارند و در کتاب *التمهید و کتاب صیانة القرآن من التحریف*، حفظ قرآن از هر گونه کم و زیادی را اثبات نموده است. بدین ترتیب در آثار ایشان هم قداست قرآن حفظ شده و هم جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام تنقیح و تثبیت شده است.

یکی از ویژگی‌های مهم اندیشه و آثار آیت‌الله معرفت که برآمده از ویژگی وسعت دید و نگرش علمی وی می‌باشد، گرایش تقریبی ایشان است. بدان معنا که همواره تلاش می‌کرد تا حد امکان میان فرق مختلف ائتلاف ایجاد کرده و اختلافات را به نحوی توجیه نماید که مرضی همه اطراف باشد. تفسیر اثری جامع نمونه بارزی از نگاه و تمایل تقریبی آیت‌الله معرفت است که طی آن روایات فریقین را بدون هیچ‌گونه تفاضل ظاهری کنار هم قرار داده و تلاش می‌کند تا حد امکان میان روایات هماهنگی و تناسب ایجاد نماید و تفسیری ارائه دهد که تا حد زیادی برآیند همه روایات باشد. خواننده تفسیر اثری به روشنی در می‌یابد که گرچه میان فریقین اختلافاتی وجود دارد؛ اما وجوه اشتراک به مراتب بیشتر از وجوه افتراق است. نمونه این مطلب در تفسیر اثری هنگام تفسیر بسمله، کاملاً مشهود است. روایات متعددی از فریقین وارد شده که بسمله را جزئی از سوره حمد معرفی می‌کند و همچنین تصریح دارند که در ابتدای نزول همه سوره‌های قرآن، به جز برائت، بسمله تکرار شده است (معرفت، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۱۷-۳۲۴). اما باید دانست که هماهنگی، صرفاً به معنای تکرار عین یک مطلب در روایات دو مذهب نیست، آنگونه که در مثال فوق گذشت؛ بلکه هماهنگی در روایات به ظاهر مختلف نیز قابل تصور است. به‌عنوان مثال، ذیل فراز «یومنون بالغیب» (بقره: ۳)، روایات شیعه و سنی، مصادیق بسیار مختلف و متنوعی را از غیب ذکر می‌کنند؛ لکن این تنوع از باب بیان مصادیق مختلف برای یک مفهوم کلی واحد قابل توجیه است. به عبارت دیگر، نه تنها مخالفتی بین روایات نیست؛ بلکه به نوعی تکمیل‌کننده یگدیگر نیز می‌باشند. آیت‌الله معرفت در جمع روایات به لزوم ایمان به مطلق غیب (که بر

مصادیق مختلف قابل انطباق است) اشاره کرده (معرفت، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۱۰۲) و به «جری و تطبیقی» بودن برخی روایات تصریح می‌نماید (همان، ص ۱۰۴) و بدین ترتیب هماهنگی بین روایات را نشان می‌دهد.

۳-۵. آزاد اندیشی و نواندیشی

یکی دیگر از ویژگی‌های آیت‌الله معرفت، آزاد اندیش بودن ایشان است. ایشان هرگز خود را در حصار مشهورات و مقبولات عمومی نمی‌دید و هر جا که احساس می‌کرد، جریان عمومی بر خلاف واقعیت است، از آن فاصله گرفته و مسیر صحیح را ترجیح می‌داد. نتیجه این روش، آن بود که در آثار آیت‌الله معرفت، نظرات نو و بدیعی مشاهده شود. از جمله می‌توان به مسئله نسخ اشاره کرد؛ آیت‌الله معرفت در مسئله نسخ، در ابتدا از دیدگاه مشهور تبعیت نمود جهت اطلاع از دیدگاه اولیه آیت‌الله معرفت (معرفت، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۲۶۷)، اما بعد از سالها تأمل و تفکر، متوجه شد مسئله نسخ آن گونه که در لسان مشهور مطرح می‌باشد، نیست؛ یعنی نمی‌توان پذیرفت که برخی آیات قرآن تاریخ مصرفی بسیار کوتاه مدت داشته باشند و برای همیشه تاریخ نسخ شده باشند. به همین دلیل، دیدگاه جدیدی برگزیده و نسخ مطابق اصطلاح مشهور را انکار و نظریه نسخ مشروط و تدریجی را مطرح می‌نمایند (معرفت، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۲۶۳). در ادامه، توضیح این دو اصطلاح خواهد آمد.

یکی از نمودهای آزاد اندیشی آیت‌الله معرفت را می‌توان در دیدگاه ایشان در باره صحابه مشاهده کرد. آراء و نظرات صحابه در میان بسیاری از پژوهشگران، جایگاهی مشابه سایر مفسران دارد (بابایی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۸۸). اما آیت‌الله معرفت صحابه را اولین نسل از مسلمانان می‌داند که مستقیماً توسط پیامبر ﷺ تربیت یافته و در متن نزول آیات قرآن حضور داشتند و آشناترین نسل به ظرائف زبان عربی اصیل بودند. لذا نباید نظرات آنان را با دیگر مفسران یکسان دانست؛ بلکه بایستی جایگاهی بالاتر به آنها اختصاص داد. (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۷۹؛ همو، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۹۸) این مهم، در کنار اندیشه تقریبی و جهانی نگری، باعث شد که آیت‌الله معرفت در آثار خود اعم از علوم قرآنی و تفسیر، توجه بسیار زیادی به اقوال صحابه داشته باشند و از این حیث شاید بتوان گفت، آیت‌الله معرفت یکی از پرمراجعه کننده‌ترین مفسران شیعی، در مراجعه به نظرات صحابه است.

هرچند آیت‌الله معرفت جایگاه بی‌بدیلی برای صحابه نسبت به دیگر مفسران قائل است، اما راه افراط را نیز در این زمینه مسدود نموده و تصریح دارد که اولاً، همه صحابه چنین جایگاهی نداشته و فقط عده خاصی از اطرافیان پیامبر شایسته عنوان صحابی، به معنای واقعی کلمه هستند (معرفت، ۱۳۸۷، ص ۱۷). ثانیاً صحابه با وجود برتری، مجتهدانی بودند که گاه خطا می‌کردند و هرگز نباید اقوال صحابه را در حکم روایات معصوم دانست (همو، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۲۲ و ۳۰۷؛ همو، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۹۸؛ همو، ۱۳۸۷، ص ۱-۱۰۰).

بدین ترتیب آیت‌الله معرفت راهی میانه را در پیش گرفته که از طرفی به بهره‌مندی از نظرات با ارزش صحابه منجر شده و از طرف دیگر، مسیر قداست‌آفرینی بی‌مورد نسبت به صحابه و تعمیم صلاحیت‌های خاص برخی صحابه به سایر صحابه، مسدود گردد.

۴. نظرات شاخص و تأثیرگذار آیت‌الله معرفت در علوم قرآن

آیت‌الله معرفت، دانشمندی متفکر و نوآور بود و از مسئله‌ای نمی‌گذشت مگر آنکه آن را تحلیل کرده و در صورت نیاز تکمیل یا اصلاح یا رد نماید. در نتیجه آثار آیت‌الله معرفت سرشار از مباحث نو و قابل توجه می‌باشد. در ادامه به برخی از آنها در حوزه علوم قرآن اشاره می‌شود.

۴-۱. مسئله جمع و تالیف قرآن و توحید مصاحف

آیت‌الله معرفت در مسئله جمع و تالیف قرآن معتقد است که نگارش و جمع قرآن در زمان حیات پیامبر ﷺ محقق شد؛ اما تالیف قرآن به معنای قرار گرفتن کل قرآن بین الدفتین، پس از رحلت پیامبر ﷺ به انجام رسیده است (معرفت، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۸۵). مشهور اهل سنت معتقدند این مهم زیر نظر خلیفه اول و دوم و به دست زیدبن ثابت به انجام رسیده است (زرقانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۲)؛ آیت‌الله معرفت ﷺ اولین تالیف را به امیر مومنان ﷺ منسوب دانسته (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۹۲) و باز هم بر خلاف نظر مشهور اهل سنت (زرقانی، مناهل العرفان، ج ۱، ص ۲۴۶)، جایگاه ویژه و برتری خاصی برای مصحف خلیفه اول در مقایسه با مصاحف دیگر صحابه قائل نمی‌شود (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۰۶-۲۰۵). آیت‌الله معرفت همچنین اثبات می‌کند توحید مصاحف در زمان خلیفه سوم، بر اساس مشورت و همکاری کثیری از صحابه پیامبر ﷺ رخ داده و یگانه مرجعیت نسخه زیدبن ثابت را (زرقانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۰) زیر سوال می‌برد (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۳۶).

تقریری که آیت‌الله معرفت در مسئله جمع و تدوین و توحید مصاحف دارد؛ از طرفی سازگاری بالایی با گزارش‌های تاریخی داشته و از طرف دیگر، صیانت قرآن را از تحریف و دگرگونی ضامن شده و از طرف سوم، از هر گونه فضیلت‌سازی بی‌مورد برای افراد، مبرا می‌باشد و از جهت چهارم، برخی نواقص و ضعف‌ها را در مسئله جمع قرآن که ناشی از کنار گذاشتن مصحف حضرت امیر مومنان ﷺ بوده مطرح می‌سازد (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۴۳) و البته آن را به معنای تحریف قرآن نمی‌داند.

۴-۲. مسئله قرائات

آیت‌الله معرفت در مسئله قرائات همانند غالب اندیشمندان شیعی، معتقد است قرآن یک قرائت بیشتر نداشته و اختلاف قرائات برآمده از جانب قاریان است. از نظر آیت‌الله معرفت، هیچ یک از قرائات هفت گانه یا بیشتر تواتر نداشته و تواتر قرآن - که امری مسلم است - ارتباطی با تواتر قرائات ندارد (معرفت، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۴۳).

۴-۳. مسئله نسخ

یکی از شاخص‌ترین نظریات آیت‌الله معرفت در علوم قرآن، نظریه «نسخ مشروط» می‌باشد (معرفت، التمهید، ج ۲، ص ۲۸۵). نسخ مشروط بدان معناست که آیات منسوخ به دلیل تغییر شرایط، منسوخ شده‌اند و در صورت بازگشت شرایط به حالت سابق، آن آیات منسوخ نیز مجدداً اعتبار یافته و ملاک عمل خواهند شد.

آیت‌الله معرفت نوع دیگری از نسخ را نیز تحت عنوان نسخ تدریجی یا نسخ تمهیدی معرفی می‌کند (معرفت، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۲۸۵)؛ نسخ تدریجی بدان معناست که برای تغییر و تحول برخی مسائل اجتماعی، باید گام به گام پیش رفت و یکباره نمی‌توان بر خلاف مقبولات جامعه حکمی صادر کرد. نسخ تدریجی بدان معناست که خداوند در این گونه مسائل، گام به گام پیش رفته و ابتدا حکمی موقت که قابلیت پذیرش از جانب جامعه را دارد مطرح می‌نماید؛ اما طی صدور برخی احکام تکمیلی برنامه ریزی شده، شرایط را به گونه‌ای رقم می‌زند که خود جامعه آرام آرام به سمت حکم نهایی و صحیح پیش بروند. مانند گام‌های تشریح در مسئله شراب خواری.

نسخ مشروط و تدریجی در صورتی که توسط اصلاح‌گران اجتماعی مورد واکاوی قرار گیرد، بهترین الگو و روش برای تغییر و تحولات اجتماعی را به دست خواهد داد.

۴-۵. مسئله تاویل

یکی دیگر از نوآوری‌های شاخص آیت‌الله معرفت در علوم قرآن، مربوط به مسئله تاویل و بطن آیات است. آیت‌الله معرفت معتقد است تاویل به معنای به دست آوردن مفهوم کلی آیات است که بر مصادیق مختلف قابل انطباق است و از آن با عنوان بطن آیه نیز یاد می‌شود (معرفت، ۱۴۲۷ق، کل کتاب؛ همو، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۹، معرفت، ۱۳۹۵، ص ۳۵).

ایشان مفهوم باطنی آیه را از مدلولات لفظ آیه می‌داند که به دلالت التزامی غیر بین بر آن دلالت دارد. آیت‌الله معرفت روش دستیابی به باطن آیات را نیز تقریر کرده‌اند که خلاصه آن شناسایی خصوصیات موضوع و زدودن خصوصیات غیر دخیل در حکم و در نهایت رسیدن به مفهوم کلی می‌باشد.

نظریه بطن آیت‌الله معرفت، توجیهی منطقی، عرفی و اصولی از روایات باطنی رسیده از اهل بیت علیهم‌السلام را فراهم می‌کند که همواره محل شبهه و طعن پژوهشگران اهل سنت بوده و این گونه تاویلات را تحمیل بر قرآن دانسته و همتراز تاویلات صوفیانه قلمداد کرده‌اند.

۴-۶. مسئله تحریف

آیت‌الله معرفت در مسئله تحریف قرآن گذشته از تبیین ادله نفی تحریف قرآن و نقد ادله تحریف‌نما، بر دو مسئله تأکید ویژه دارند: نخست، تبرئه علمای به نام شیعه، از اتهام اعتقاد به تحریف قرآن (معرفت، صیانه القرآن من التحریف، ص ۵۵). دوم، توجیه روایات متعددی که این همانی میان وقایع امم سابقه و امت اسلام را می‌رساند و بیان می‌دارد که هر آنچه در میان بنی اسرائیل رخ داد، از جمله تحریف کتاب مقدس، عیناً و قطعاً در امت اسلام نیز رخ خواهد داد (معرفت، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۷).

علمای شیعه عموماً پاسخ به این شبهه را به صورت کبروی داده‌اند و تأکید کرده‌اند که این همانی، به معنای تطابق کامل و همه جانبه نیست؛ در این بین آیت‌الله معرفت در دیدگاهی خاص، شبهه را به صورت صغروی پاسخ داده و اصل تحریف تورات را مورد مناقشه قرار داده‌اند (معرفت، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۷).

توضیح آنکه به باور آیت‌الله معرفت، مشکلی که برای تورات رخ داده است، صرفاً از نوع تغییر و حذف و اضافه نبوده است؛ بلکه تورات چندین بار و به زبانهای مختلف بازنویسی شده است و طی این بازنویسی‌ها و تغییر زبان‌ها، اصل تورات به طور کامل مفقود شده است و آنچه امروزه در دسترس است، نه تورات اصلی، بلکه بازنویسی و ترجمه چندباره‌ای از تورات است و طبیعی است که اختلاف فراوانی با نسخه اصلی داشته باشد (معرفت، ۱۴۲۸ق، ص ۱۱۵-۱۲۹).

بنابراین، مقایسه کتاب مقدس، اعم از عهد قدیم و جدید، با قرآن مجید، قیاس مع الفارق است. اگر بخواهیم این همانی ایجاد کنیم باید بگوییم امت اسلام نیز قرآن اصلی را به طور کامل از دست داده و چندین بار و هر بار قرآن را به زبانی جدید بازنویسی کرده است. امری که نادرستی آن نیاز به اثبات ندارد. این توجیه صغروی در کنار توجیه کبروی، پاسخی قاطع و مستحکم به شبهه اجتناب ناپذیر بودن تشابه سرنوشت قرآن و کتاب مقدس از حیث تحریف پذیری است.

نتیجه‌گیری

از بررسی شخصیت و نقش آیت‌الله معرفت در تحولات سده اخیر حوزه علمیه قم در عرصه علوم قرآن نکات ذیل حاصل شد:

۱. آیت‌الله معرفت رحمته گرچه تحصیل کرده حوزه علمیه کربلا و نجف بود، اما عمده فعالیت‌های علمی و پژوهشی فراوان او در تدریس علوم قرآن و تربیت طلاب و دانشجویان فاضل در این رشته و نیز تألیف آثار پژوهشی در عرصه علوم قرآن در حوزه قم انجام شده و به بار نشسته است و لذا او را باید یکی از برجسته‌ترین و مؤثرترین شخصیت‌های علوم قرآن حوزه علمیه قم در سده اخیر دانست.

۲. انگیزه ورود آیت‌الله معرفت به عرصه علوم قرآن، فقدان آثار شیعی جامع و کامل در این حوزه موضوعی و نیز توصیف‌های ناقص و بعضاً نادرست برخی از دانشوران اهل سنت نسبت به جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام و پیروان ایشان در عرصه علوم و تفسیر قرآن و قرآن‌پژوهی بود.

۳. ویژگی‌های آثار قرآنی آیت‌الله معرفت عبارت‌اند از مسئله محوری، نیاز محوری، مکتب‌گرایی، جامع‌بینی و آینده‌نگری، آزاد اندیشی و نواندیشی.

۴. آیت‌الله معرفت نقش بسیار موثری در گسترش علوم قرآن در حوزه قم و جهان تشیع داشت و با تألیف آثار فاخر علوم قرآنی و تربیت نسلی از طلاب متخصص و پژوهشگر در این عرصه، نقش محوری در تبدیل حوزه علمیه قم به قطب علوم قرآنی جهان اسلام ایفا کرد.

۵. آیت‌الله معرفت نظریات متعدد و نوآورانه‌ای در عرصه علوم قرآنی دارد که در این میان، دیدگاه‌های ایشان در مسائل جمع و تألیف قرآن، قرائات، نسخ، تاویل و تحریف قابل توجه است.

منابع

- ابن طاووس، علی بن موسی، ۱۳۴۸، *اللاهوف علی قتلی الطفوف*، تهران، جهان.
- بابایی، علی اکبر، ۱۳۸۱، *مکاتب تفسیری*، تهران، سمت و پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- بی نام، ۱۳۸۵، *آفتاب معرفت، ویژه نامه چهلمین روز درگذشت آیت الله معرفت*، قم، تمهید.
- ذهبی، محمدحسین، بی تا، *التفسیر و المفسرون بحث تفصیلی عن نشأه التفسیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- زرقانی، محمدعبد العظیم، بی تا، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۱۸ق، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت، دار الکتب العربی.
- فخررازی، محمدبن عمر، ۱۴۲۰ق، *مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- معرفت، حامد، ۱۳۹۵، *گزارش تفصیلی از کرسی نظریه بطن، معرفت قرآنی*، قم، دانشگاه مفید.
- معرفت، محمدهادی، ۱۳۷۳، *تناسب آیات*، ترجمه عزت الله مولایی نیا، قم، بنیاد معارف اسلامی.
- _____، ۱۳۶۴، «مالکیت زمین در منابع اسلامی»، *پژوهشهای اجتماعی اسلامی*، ش ۲، ص ۱۸۹-۲۱۳.
- _____، ۱۳۷۵، «مالکیت زمین در منابع اسلامی»، *پژوهشهای اجتماعی اسلامی*، ش ۴، ص ۱۶۹-۱۸۸.
- _____، ۱۳۷۵، «مالکیت زمین در منابع اسلامی»، *پژوهشهای اجتماعی اسلامی*، ش ۶، ص ۱۶۱-۱۶۸.
- _____، ۱۳۶۶، «حضانت تا هفت سالگی مطلقا با مادر است»، *دادرسی*، ش ۴، ص ۱۵-۱۱.
- _____، ۱۳۷۷، «بررسی مشروعیت توزیع در مساله قسامه»، *دادرسی*، ش ۸، ص ۶-۱۲.
- _____، ۱۳۷۷، «دیه اهل کتاب»، *دادرسی*، ش ۱۱، ص ۵۸.
- _____، ۱۳۷۷، «سه پرسش در مسئله قسامه»، *دادرسی*، ش ۹، ص ۵۹.
- _____، ۱۳۸۱، *علوم قرآنی*، قم، تمهید.
- _____، ۱۳۸۲، *احکام شرعی*، قم، تمهید.
- _____، ۱۳۸۷، *صحابه از منظر اهل بیت*، قم، تمهید.
- _____، ۱۳۹۹، *تسخیرتسناسی محمدهادی معرفت*، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- _____، ۱۴۰۷، «تحقیق عن مسئله الغناء»، *الفکر الاسلامی*، ش ۷، ص ۳۰۸-۳۳۲.
- _____، ۱۴۱۱ق، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، جامعه مدرسین.
- _____، ۱۴۱۸ق، *التفسیر و المفسرون فی توبه القشیب*، مشهد، جامعه الرضویه.
- _____، ۱۴۱۸ق، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، تمهید.
- _____، ۱۴۳۳، *تسبیحات و ردود حول القرآن الکریم*، تمهید.
- _____، ۱۴۲۷ق، *التاویل فی مختلف المذاهب و الآراء*، تهران، المجمع العالمی للتقرب بین المذاهب الاسلامیه.
- _____، ۱۴۲۸ق، *صیانة القرآن من التحریف*، قم، تمهید.
- _____، ۱۴۲۹ق، *التفسیر الاتری الجامع*، تمهید.
- _____، ۱۴۳۰ق، *تلخیص التمهید*، قم، جامعه المدرسین.